

hevesen udvarolt a szélsőjobbnek. A félelem és az üldözöttség tudat néhány százaléka talán ennek a számlájára könyvelhető. Orbán Viktort a szavazók leváltották, és valószínű – mint azt maga is felismerni látszik –, hogy szélsőjobb oldali programmal már nem is kerülhetne kormányra. De az idézett számok nagyon magasak ahhoz, hogy ezzel nyugtatgassuk magunkat, vagy valamiféle zsidó paranoiára kenjük ezeket a megdöbbentő eredményeket.

Bibó István a nagy tanulmányához fűzött (Molnár Sebestyénnek címzett) megjegyzéseiben így ír: „legkevésbé sem a magyar nép felelősségének kérdése a tanulmányom vezérfonala. Ma már csak azért sem, mert ebből többek között a magyar nép felelőssé *tétele* és felelősségre *vonása* következnek. Ellenkezőleg, éppen azokkal az általánosító, absztrakt és igazi valóság tartalom nélküli formulákkal fordultam szembe, amelyek ilyen vagy olyan többség számítások alapján a magyar népnek vagy egyes osztályainak ilyen vagy olyan, élesen körülhatárolt álláspontokat tulajdonítanak, s azután ezekből hol a felelősségüket, hol a felelősség alóli mentességüket hozzák ki. Hanem ezzel szemben a felelősségvállalás szellemének országos méretben való felkeltését tartottam és tartom szükségesnek úgy, hogy a felelősség kérdését a magyar népnek s minden osztályának minden egyes tagja elsősorban magára vonatkoztatva felvesse.” (*Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Válogatott tanulmányok 1945–49.* Magvető, Bp., 1986. 801. old. Kiemelések az eredetiben.)

Hogy *mi miatt* kell felelősnek éreznünk magunkat a mai Magyarországon élő zsidókkal szemben, azt az idézett számok mindennél élesebben mutatják. Nehezebb megmondani, hogyan vállaljuk ezt a felelősséget, nem lévén rá általános recept. A kötet szerzőinek helyzete azonban egyértelmű: az ő dolguk az volt, hogy pontos és elfogulatlan képet fessenek a mai zsidóság életéről és boldogulásáról, vívódásairól és szenvedéseiről. Ha maradt is még elvégzendő munka bőven, ők a maguk felelősségét példamutatóan vállalták.

Borsi-Kálmán Béla: Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár

ÍRÁSOK A „NEMESI POLGÁRISODÁS”
TÉMAKÖRÉBŐL

*Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 291 old.,
1500 Ft*

Rendhagyó könyvet tart kezében az olvasó: ha a szöveget kísérő sok-sok jegyzetre tekintünk, mindenképpen tudományos munkára gondolunk. A könyv végére érve azonban kétségeink támadnak. A kötet, amely korábban már több alkalommal közreadott írások elegyes gyűjteménye, inkább esszéket, mint szaktanulmányokat foglal magában, sőt egyötödét egy interjú tölti ki. Fejtő Ferenc az előszóban ugyanakkor a könyv tudományosságát hangsúlyozza, aminek bizonyosságául a „szokatlan mennyiségű” dokumentumot (jegyzetapparátust) említi. Igaz, ami igaz, a könyv *háromötöde* jegyzetekből áll. Elég-e csupán ennyi a főszöveg tudományosságához? Nézzük meg tehát, milyen jegyzetekről is van itt szó!

Három típusú jegyzet szerepel a kötetben: a referáló tanulmányoktól elvárt és megszokott részletező bibliográfia, amely egy-egy téma (közel) teljes irodalmát sorolja fel; bibliográfiát közreadó jegyzet, ahol a szerző már nem is alkalmaz jegyzetszámozást, hanem abc-rendben sorolja fel a szakirodalmat (és gyakran napilapcikkeket!). Végül nem hiányzik a beszélő jegyzet típusa sem, ahol nem egyszer a főszöveg kerül át (akár a forráshely megjelölése helyett is) a végjegyzetbe.

Hexter a Maximális Hatás Szabályának nevezte azon követelményt, hogy „kerüljön lábjegyzetbe minden bizonyíték és információ, amely a főszövegbe illesztve csökkenti a történetész által az olvasóra gyakorolni kívánt hatást” (J. H. Hexter: A történelem retorikája. *Műhely*, 2003. 4. szám,

41. old.) Az iménti szabálynak szerzőnk talán a kívánatosnál is inkább megfelel. De vajon miféle Valóságsszabálynak (amely előírja, hogy ellenőrizhető állításokat tegyünk a múlttól) felel meg a főszöveg és a jegyzetanyag imént jelzett aránya (vagy inkább feltűnő aránytalansága)? E kérdést szem előtt tartva vesszük tehát szemügyre a kötet írásait.

A *Polgári Franciaország és nemesi Magyarhon?* című tízoldalas, eredetileg előadásnak szánt íráshoz a főszövegnél hosszabb jegyzetanyag társul; az egész inkább kelti referáló cikk, mint szaktanulmány benyomását, holott a szerző bizonyára nem ezt a műfajt kívánta ezúttal művelni. A „hevenyészett és szükségképpen tömörre sikeredett vázlat”, mely „*természetesen...* a lehető legrövidebbre szabva” (19. old. – kiemelés tőlem, Gy. G.) valóban csupán néhány szót ejt a francia forradalom XIX. század eleji magyarországi (nemesi) fogadtatásáról, legföljebb a téma bevezető tárgyalására elegendő. A forradalmi Franciaország 1795 és 1830 közti hazai imázsát négy és fél oldalra szorítva ecseteli, ami, mondhatni, bántóan kevés. Egy-egy idézet Dessewffy Józseftől, valamint Kazinczytól (mely utóbbi ráadásul így kezdődik: „Én Franciaországnak állapotját s az ő institúcióit nem igen ismerem”), továbbá néhány futó utalás Kölcseyre és Kossuth egy olvasmányára nem sokat árul el a hazai francia recepció tényleges méreteiről és közelebbi tartalmáról. További három oldal szól a francia és a magyar nemesség szerkezeti hasonlóságairól és különbözőségeiről. Az összevetés pontos céljának tisztázatlansága, valamint a hasznosított történetírói ismeretek feltűnő szűkössége (Furet mint a francia nemesség fő és egyedüli szakértője!) miatt azonban komoly tanulságok levonására ez sem teremt lehetőséget. Ha nem ennyire tömör kifejtésre törekedett volna a szerző, többet megtudhattunk volna arról, miként is járult hozzá a francia forradalom recepciója a magyar reformkor szellemi és politikai érlelődéséhez (s ezzel tovább folytathatta volna Eckhardt Sándornak *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című, nyolcvan évvel ezelőtti monográfiáját).

A könyv címének leginkább megfelelő s egyúttal a kötet legterjedelmesebb írása (*A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*) városi esettanulmány, amelyben a szerző konkrét anyagon igyekszik bizonyítani műve fő tézisét. Nevezetesen, hogy a XIX–XX. század társadalomfejlődésnek (?) igazán döntő tényezője a nemesség polgárosodása (a szerző szóhasználatában: polgárisodása) és a polgárság megnevesedése volt. A még általa is inkább csak „hevenyészett fejtegetéseknek” (56. old.) nevezett gondolatmenet azonban nem túl sok újat tesz hozzá a polgárosodás eddigi történetírói fogalmához. Ezt egyébként a szerző is elismeri: „arra vállalkoztunk mindössze, hogy a Bánság (s benne Temesvár) 19. századi társadalomtörténetének fővázolásával néhány, a szakemberek számára túlon túl is ismert, ám a szélesebb magyar olvasóközönségben nem tudatosult kemény *szociológiai tény*t történetiségében megragadjunk...” (85. old.) A főként a korabeli helytörténeti irodalom adataiból szemelgető fejtegetés Temesvár (és a Bánság) gyors és látványos nyelvi magyarosodását a statisztika, valamint a prozopográfia (családi életutak többgenerációs rekonstrukciója) segítségével érzékelteti. Borsi-Kálmán végül megállapítja: azért is válhatott a korábban zömmel német ajkú Temesvár idővel („csaknem”) magyarrá, mert a *nemesedés-polgárosodás* folyamatát, vagyis a polgárság és a nemesség társadalmi konvergenciáját az ellenállhatatlan erejű asszimiláció is tovább erősítette; ez utóbbiról pedig tudni kell, hogy: „a kortársak, különösen az emelkedni vágyók, semmiképpen sem vonhatták ki magukat vonzasköréből, óriási *kihívás* és szinte megkerülhetetlen *kényszer* volt – kivétel nélkül – mindenki számára” (85. old.).

A már „szinte kényszerű kihívásként” ható asszimiláció posztulálása mögött azonban mindvégig hiányzik az elsődleges történeti kontextus rajza. Elég-e vajon kijelenteni, hogy a polgárosodás és asszimilálódás erős vágya (és tényleges teljesítménye) az eszmények és a rideg valóság közti mély szakadék következménye, ami

„itt, a temesi Bánságban – a hajdani Temesközben – volt (lett) a legnagyobb” (58. old.)? Aligha. Hiszen az ország számos egyéb pontján is jól látható volt ez a szakadék, de ebből még nem feltétlenül következett gyors asszimiláció és sikeres polgárosodás. Ha nem tisztázzuk, hogy 1. milyen volt a gyorsan változó Temesvár társadalmi szerkezete a századforduló idején; 2. hol foglaltak helyet a nem magyar nemzetiségek a társadalmi státushierarchiában, mennyire érintette meg tehát őket a polgárosodás (a középosztályosodás és a proletarizálódás) szele, valamint 3. milyen volt a helyi zsidóság felekezeti arculata (egyébként dominánsan neológ volt) – szóval az előbb mondottak előzetes feltárása nélkül akár hozzá se fogjunk a polgárosodás (és asszimiláció) konkrét vizsgálatához. Mindez azonban még nyomokban sem fedezhető fel Borsi-Kálmán többnyire másodlagos forrásokat hasznosító tanulmányában.

Ha tudjuk, márpedig Szász Zoltán nyomán Borsi-Kálmán is említi, hogy Temesvár (a „magyar Manchester”) a vidéki nagyipari fejlődésnek egyik meghatározó gócpontja volt, ahol a legnagyobb adózók élmezőnyét – jellemző módon – 1910-ben az ipari vállalkozók és a kereskedők alkották; vagy ha tudjuk, hogy ez időben Budapest után Temesváron működött a legtöbb (32) hitelintézet, köztük számos modern ipari és kereskedelmi bank, minélfogva (a betétforgalom alapján számolva) Temesvár (Nagyváradot is megelőzve) az ország sorrendben negyedik legfontosabb regionális innovációs központja (Gál Zoltán) volt; akkor mindezek beható ismeretében nem csodálkozhatunk, ha a polgárosodás és a vele *olykor* karöltve járó akkulturáció (s nem az úgynevezett asszimiláció) kivételesen gyors és szinte mindent átható volt ezen a vidéken. Ez az az elsődleges kontextus, amelynek még a tömör vázlatával is adósunk marad a szerző, holott csak ezáltal adhatna pontos történeti jelentést az asszimilációt kiváltó (és tápláló) „sodró hatású erőtér” (85. old.) metaforájának.

Mindenképp helyeseljük azon ismételt hangoztatott koncepcióját, mely szerint a nemesség polgároso-

dása és a polgárság nemesedése (ez utóbbi közkeletű neve: feudalizációs tézis) Magyarországon (is) együtt, egymással párhuzamosan érvényesült. Szerencsésebb lenne azonban, ha Borsi-Kálmán a szimbiózis létrejötte, előrehaladásának és egynemű buktatójának (későbbi megakadásának) a folyamatát Temesvár korabeli társadalomtörténetébe ágyazva mutatná be ahelyett, hogy kizárólag a nyelvi magyarosodás helytörténeti feldolgozásokból (és nem az eredeti népszámlálási adatokból) rekonstruált fejleményeit taglalná. A kulturális adaptációnak (ami még korántsem asszimiláció!) a szerző által idézett mutatói mellől módfelett hiányzik ugyanis a mobilitás, az átrétegződés és a státushierarchia akárcsak jelzészzerű megjelenítése, mindaz tehát, ami a polgárosodást társadalomtörténeti értelemben megfoghatóvá és érzékletessé tehetné. Így viszont mindaz, amit pedig újra és újra konstatál, nevezetesen, hogy a nemesség – miközben asszimilált – maga is alkalmazkodott, nem több pusztá deklarációnál. A gondolat egyébként korántsem új (ami azonban a bő szakirodalmi dokumentációból nem derül ki), sőt a vita ma már többnyire arról folyik, hogy vajon a volt nemesség (és persze az arisztokrácia), vagy a részben zsidó származásúak alkotta modern polgárság kényszerült-e inkább nagyobb önfeladásra a folyamat eredményeként, másként szólva: ki és milyen mértékben határozta meg az adaptáció általános játékszabályait?

Többre lenne itt szükség a deklarációnál már pusztán azért is, mert a *nemesi polgárisodás és a polgárság megnevesedése* tézist Borsi-Kálmán egykét Kossuth- és Pulszky-idézetre alapozza csupán. A ráadásul félszázaddal korábbi időkre vonatkozó diskurzus azonban nem támaszthatja alá a szerző ama feltételezését, mely szerint a századfordulón Temesváron (a Bánságban), illetve az országban másutt is kettős hasonulás ment végbe. Ugyanakkor a magyar történelem szóban forgó kérdéseinek a megítélésében a legkevésbé sem mérvadó, szerzőnk által azonban végig nagy becsben tartott John Lukacs szintén nem a legjobb tanácsadó (sok kiadást megért könyve Budapestről nem eta-

lon sem a honi társadalomtörténet, sem pedig Budapest történetének művelői számára).

Zavarban vagyok a további három írással kapcsolatban: nem tudom ugyanis eldönteni, Borsi-Kálmán miért válogatta be őket a kötetbe. A *Védírat az örök névtelenség ügyében* talányos című és talán ennél is talányosabb tartalmú, 17 oldalas, ám igen terjedelmes jegyzetanyaggal ellátott írás a külföldi magyar medievistáról, Vajay Szabolcsról szól. Nem személyiségportré, de nem is tudományos életrajz, hiszen egyes-egyedül Vajay *Én, Anonymus* című, parabolisztikus önéletrajzát taglalja, de közel ugyanannyi szó esik Herczeg Ferencnek (a könyvben korábban már többször szóba hozott) *Pogányokjáról* is. Az mindenestre kiderül, hogy azért keltette fel a szóban forgó írás a szerző érdeklődését, mert azt vélte belőle kiolvasni, hogy Vajay a maga személyében testesíti meg „a nemesi típusú társadalomfejlődési modell” máig ható elevenségét, a polgáriban is tovább élő nemesi jelleg és vetettség értékeremtő erejét (158. és 161. old.). Azt, ami Magyarországon állítólag még nemrég is (az 1990-es évek elején) módfelett idegenül hatott, értetlenséget szült, sőt olykor riadalmat is keltett (legalábbis ezt sugallja az írás eleji anekdota). Nehéz ehhez bármit hozzátenni, legfeljebb talán annyit, hogy akit valóban érdekel Vajay, az ember és a tudós, bátran lapozza fel az *Aetas* 1990. évi 3. számát, ahol egy Vajayval készült beszélgetést, a tudós műveinek jegyzékét találja, és elolvashatja a Szentkoronáról írt egyik tanulmányát is.

Érdeklődéssel vágtam bele a *Nacionalizmus és magyar értelmiség 1989–1997 között, avagy a „népi(es)-urbánus” vita – mai olvasatban* című fejezet olvasásába. Annál nagyobb csaldóással tettem le a szintén meglehetősen tömör (11 oldal terjedelmű), ugyanakkor 29 oldalas bibliográfiával (de nem jegyzetekkel) ellátott szöveget. Ezúttal is a magyar társadalom úgymond hosszú időtartamban érvényesülő – kár, hogy a *longue durée* braudeli fogalmát a szerző máshol (149. old.) egyenesen Marc Blochnak tulajdonítja – *nemesi jellege* alkotja a gondolati kiindulópontot, midőn hat teljes oldalon foglalja össze a két Ma-

gyarország (a feudális meg a polgári zsidó) röpke másfél évszázadnyi teljes ideológiatörténetét. Amikor azután végre eljutunk a címben ígért jelenhez (vagy inkább a közelmúlthoz), már csupán kétoldalmi mondanivalóra futja a szerző erejéből. Ez arról szól, hogy az 1990-es évek eleji (az MDF és az SZDSZ között megkötött) politikai alkukkal „a magyar értelmiség kettős és rendkívül súlyos mulasztást követett el. Az egyik az, hogy az új kormány és tanácsadói nem szenteltek figyelmet, nem tanúsítottak empatikus megértést a magyar zsidók gyógyíthatatlan sebei iránt, amelyeket még súlyosbított a lelkiismeret-furdalás, a tudati válságok, a bizonytalanság, valamint azok büntudata, akik ténylegesen exponáltak magukat a letűnt rendszer ügyeiben. A másik hiba pedig a visszavágás volt: a politikai akciók, a heves sajtókampányok a ‘horthysta rezsim’ mindenáron való lejáratására a ‘fasiszta’ madárijesztő elleni harc jegyében, amit végül a ‘szocialistákkal’ való [...] paktum koronázott meg.” (191–192. old.) Ha ennyi a szerző összes mondanója a kilencvenes évek népi-urbánus vitájáról, mire kellett a terjedelmes irodalomjegyzék?

A kötet zárófejezete egy Borsi-Kálmán Bélával még az 1990-es évek derekán készített és azóta (az idegen nyelvű szövegközléseket is beleszámítva) immár *hat* alkalommal közreadott interjú (a kérdező Bíró Béla volt). *Az ideális „asszimiláns”, avagy a „feladat”* című szöveget éppoly gondosan megjegyzetelte a szerző, mint a kötet többi írását: a 20 oldalas interjúhoz 49 oldalnyi jegyzetanyag tartozik!

De miért olyan fontos vajon ez az interjú, hogy hetedjére is meg kellett jelentetni, ráadásul oly terjedelmes jegyzetanyaggal, hogy attól az „sok vonatkozásban akár új közlésnek is tekinthető” (243. old.)? S egyáltalán: miként kapcsolódik (és kapcsolódik-e egyáltalán) a burkolt önéletrajznak szánt interjú a könyv szűkebben vett témájához? Végül: indokolt-e, hogy történész a megszólalásnak ilyen, tudós esetében legalábbis szokatlan módját válassza? Kezdjük az utóbbi kérdéssel. Borsi-Kálmán Béla saját bizonytalan identitását, helyesebben alkalmankénti identitásválasztását

beszéli el az életútinterjúban. A szerzővel közel azonos korú pályatársként, bevallom, sok érdekes dolgról olvashattam benne. Nem állítanám azonban, hogy Borsi-Kálmán és a futball közti szoros kapcsolat, aminek pedig 17 oldalnyi kisbetűs jegyzetet és hét fényképet (a 11-ből) szentel a szerző (!), különösebben leköttött (vagy akár szórazotatott) volna. S végül sem derült ki számomra, hogy mi köze van Borsi-Kálmán Béla identitásának a könyv történeti problematikájához? Hiszen még csak nem is polgárosodott nemesek vagy meg-nemesedett polgárok voltak a felmenői, hanem kispolgárok (borbély) vagy alsó-középosztálybeliek (tanító).

Határozottan úgy gondolom, egy tudományos probléma megvilágításának semmiképp sem a szerző saját életútját elbeszélő interjú a legmegfelelőbb műfaja. Más persze a helyzet, ha egy interjúban a historikus kutatásainak a történetét mondja el a metaközben felmerült módszertani tanulságokkal egyetemben. Itt azonban szó sincs erről.

Jegyzetnek és főszövegnek a könyvben megfigyelt sajátos (s nem pusztán csak mennyiségi) aránya kettőjük szoros belső kapcsolatának a jellemző (legalábbis gyakori) hiányával párosul. Borsi-Kálmán a jegyzeteket vagy egyszerűen csak dísznek szánja, vagy éppen hogy a főszöveggel egyenértékű narratívaként tálalja ahelyett, hogy a bizonyítás (a ténybeli hitelesítés) tisztán funkcionális eszközöként használná őket. Ennélfogva olykor minden konkrét referencia nélküli szövegtestként állnak mintegy önmagukban, és csak mechanikusan kapcsolódnak a tanulmányvázlatok egymásutánjaként sorjázó főszöveghez. Az utóbbiak viszont rendszerint kielégítetlenül hagyják a bennük felvetett, valóban érdekesítő történeti kérdések iránt möhön érdeklődő olvasót. Hiszen végül még arra sem kapunk kielégítő választ, hogy miben rejtett (és rejlik máig szóló érvénnyel) a magyar társadalmi fejlődés történelmileg jól megalapozott *nemesi jellege*, valamint „a modern magyar nemzettudat mentális szerkezetének arisztokratikus tendenciájú (?) és *historizálásra* hajlamos *típusa*” (184. old.).

GYÁNI GÁBOR